

УДК 37.02
ББК 74.202
Г54

Бібліотека журналу «Управління школою»

Затверджено редакційно-видавничою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 9 від 07.07.09)

Рецензенти:

Р. І. Черновол-Ткаченко, к. пед. н., доцент, зав. каф. наукових основ управління та психології ХНПУ імені Г. С. Сковороди;

Н. В. Огородницька, директор Харківської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 142 Харківської міської ради Харківської області, магістр з управління навчальним закладом.

Гречаник О. Є.

Г54 Управління виховною діяльністю в загальноосвітньому навчальному закладі. — Х. : Вид. група «Основа», 2009. — 192 с. — (Бібліотека журналу «Управління школою»; Вип. 11 (83)).

ISBN 978-611-00-0???-?

У посібнику представлені основні теоретико-практичні засади організації виховного процесу та управління ним в загальноосвітньому навчальному закладі, рекомендації щодо впровадження сучасних виховних технологій у практику роботи школи, моделювання й розвитку виховних систем навчальних закладів. У збірці розкриваються основні функції управління виховною діяльністю: аналіз, цілепокладання, планування, організація, регулювання і контроль, — висвітлюється система управління навчально-виховною діяльністю, сутність поняття освітнього середовища, визначаються критерії оцінки якості та ефективності виховного процесу.

Для керівників загальноосвітніх навчальних закладів, заступників директора школи з виховної роботи.

УДК 37.02
ББК 74.202

ISBN 978-611-00-0???-?

© Гречаник О. Є., 2009
© ТОВ «Видавничка група “Основа”», 2009

Зміст

Розділ 1. Теоретичні питання виховної діяльності в загальноосвітньому навчальному закладі	4
Виховання підростаючого покоління, його особливості в сучасних умовах	4
Закономірності і принципи виховання	22
Методи виховної діяльності	32
Організаційні форми виховної діяльності	34
Розділ 2. Сучасні виховні системи і технології виховання	40
Виховна система: сутність, структура, характеристика основних компонентів	40
Українська національна система виховання	59
Сучасні виховні технології	63
Виховні системи шкіл України та зарубіжжя	81
Розділ 3. Організація виховного процесу в навчальному закладі	103
Виховний процес і виховна робота. Функції виховної роботи	103
Плани виховної діяльності	117
Заходи щодо управління виховним процесом у закладі	136
Взаємодія учасників навчально-виховного процесу	143
Діагностика виховного процесу	151
Векторне моделювання освітнього середовища	161
Аналіз виховної діяльності	170
Література	191

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Сутність, мета, завдання виховання

Морально-духовне становлення дітей та учнівської молоді, їх підготовка до активної, творчої, соціально значущої, сповненої особистісного смислу життєдіяльності є найважливішою складовою розвитку суспільства та держави. Державна політика в галузі виховання визначається принципами гуманістичної педагогіки, сформульованими в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти, Конвенції ООН про права дитини. Закладена в них методологія виховання надає пріоритет розвиненій особистості, її життєвому й професійному самовизначенню, самореалізації, життєтворчості у відповідності з національними цінностями та в контексті ідеї інтеграції Української держави до європейського простору.

Важливою і дієвою науковою основою реалізації державної політики у сфері освіти є розроблення й прийняття *Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні* (схвалена колегією Міністерства освіти і науки України, протокол № 8/1–2 від 18.08.2005 року). Ця програма визначає стратегію виховання підростаючого покоління в умовах становлення громадянського суспільства в незалежній Україні. Вона спрямована на реалізацію соціальної функції виховання — забезпечення наступності духовного і морального досвіду поколінь, підготовки особистості до успішної життєдіяльності. Програма визначає сучасні теоретичні засади виховання (мету, принципи, основні напрями, зміст, тех-

нології), науково-методичні, організаційні, кадрові, інформаційні умови розвитку виховних систем, сприяє підвищенню ефективності виховної діяльності.

Згідно з Національною програмою виховання дітей та учнівської молоді в Україні, виховання — процес залучення особистості до засвоєння вироблених людством цінностей, створення сприятливих умов для реалізації нею свого природного потенціалу та творчого ставлення до життя, спрямований на утвердження суспільно значущих норм і правил поведінки особистості.

Існує багато визначень терміна «виховання», але давайте спробуємо розкрити його сутність за допомогою асоціативних зв'язків. Оберіть із запропонованих визначень ті, які, на ваш погляд, розкривають сутність терміна. Отже, виховання — це:

- дорога без кінця;
- дзеркало;
- джерело і рослина;
- батіг і пряник;
- чистий аркуш;
- лабіринт;
- факел.

А тепер пропонуємо з'ясувати, як, напевно, саме ви розумієте сутність і значення виховання.

Дорога без кінця — виховання продовжується все життя.

Дзеркало — у ньому відображаються вихователі, вихованці, середовище.

Джерело і рослина — як рослина потребує цілющого джерела, так і вихованець потребує відповідного оточення; які умови виховання, такий і результат.

Батіг і пряник — дуже вузьке розуміння сутності виховання, тому що включає методи лише однієї групи — стимулювання й корекції, тобто заохочення і покарання, та ігнорує або не визнає належним чином інші методи — самовиховання, формування свідомості, досвіду поведінки і т. д.

Чистий аркуш — також не зовсім чітке розуміння сутності виховного процесу, тому що людина не є «чистою дошкою», треба враховувати її анатомічні, психофізіологічні та інші особливості, спадковість.

Лабіринт — так сутність виховання розуміє той, хто мало уявляє кінцеву мету процесу.

Факел — таку асоціацію обирають завзяті небайдужі педагоги, які працюють за принципом «запалити інших може лише той, хто палає сам».

Таким чином, процес виховання можна представити як сукупність дій вихователя і вихованця в процесі їх діяльності й спілкування, що забезпечує взаємодію індивіда з оточуючим середовищем, формування його ставлення до дійсності (людей, себе, сім'ї, праці, держави, природи, світу речей тощо). Цей процес передбачає послідовну зміну мети, завдань, змісту, методів, форм, умов, необхідних для розвитку особистості й досягнення визначених позитивних результатів.

Виховання — це цілеспрямований процес свідомого розвитку людини.

Метою виховання є становлення громадянина України, патріота своєї країни, готового самовіддано розбудувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу, здатного виявляти національну гідність, знати свої обов'язки і права, цивілізовано відстоювати їх, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві, поводитися компетентно, бути конкурентоспроможним, успішно самореалізовуватися в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій культури.

Ідеалом виховання є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна й національно свідома людина, що наділена глибокою громадянською відповідальністю, високими духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, є носієм кращих надбань національної та світової культури, здатна до саморозвитку й самовдосконалення.

Нова парадигма виховання має привести до становлення високоморальної, активної, винахідливої особистості, яка має стійкі переконання, знає свої права і вмє захистити їх. Вона повинна поважати закони України і прагнути дотримуватися їх, усвідомлюючи свої здібності й можливості, вміти самостійно обґрунтовувати власні рішення та активно, наполегливо реалізовувати їх, використовуючи всі законні можливості правової демократичної держави.

Мета виховання конкретизується через *систему виховних завдань*, до яких належать: забезпечення умов для самореалізації особистості, введення молоді людини у світ соціального, політичного, інтелектуального, культурного, господарського досвіду українського народу, виховання правової, духовної культури, формування мовної культури, внутрішньої потреби в суспільно корисній праці та інших чеснот, притаманних українському народові.

Здійснюючи процес виховання молоді, не можна не враховувати соціальних умов, традицій суспільства. В Україні відбуваються бурхливі соціальні зрушення: утвердження ринкових відносин, руйнування усталеної системи цінностей, зміна духовних орієнтирів та ідеалів у суспільстві. За тоталітаризму в СРСР пріоритет віддавався суспільству, державній машині, а особистість пригнічувалася, виконувала в цій машині роль «гвинтика». Нині проголошено

пріоритет особистості над суспільством. Але особистість живе в суспільстві і не може бути повністю вільною від нього. У суспільстві вона більш захищена, ніж в індивідуальному існуванні, оскільки її слабкі боки нівелюються можливостями інших членів соціуму. Якби інтереси суспільства й особистості повністю збігалися, то між ними не було б суперечностей, які є рушіями розвитку.

Оптимальною є ситуація, коли суспільство, держава віддають пріоритет особистості, а особистість у своїй діяльності керується пріоритетами суспільства.

Специфіка виховання

Виховання має специфічні особливості.

По-перше, виховання — процес цілеспрямований, тобто він орієнтує на досягнення визначеної мети. Мета — це передбачення ідеальних результатів діяльності, але з урахуванням реальних можливостей і потреб суспільства у визначеному типі особистості. Таким чином, мета забезпечує перспективний творчий характер процесу виховання.

По-друге, виховання — процес багатофакторного впливу на особистість, тобто на становлення й розвиток особистості впливають різні фактори: сім'я, друзі, засоби масової інформації, громадсько-політичне життя, релігія, церква тощо.

По-третє, виховання передбачає концентричність організації виховного процесу на індивідуум. Дитина розвивається на всіх вікових етапах як цілісна особистість, і це диктує необхідність одночасного формування різних якостей особистості: чесності, доброти, відповідальності, самостійності тощо.

По-четверте, процесові виховання властива певна віддаленість результатів, їх стрибкоподібність. Це пояснюється тим, що результати виховної діяльності, виховні зусилля педагогів і батьків можуть виявлятися не одразу, а з часом, протягом тривалого періоду взагалі може здаватися, що всі зусилля марні, дитина не бажає прислухатися до порад, прагнути до розвитку своїх талантів і здібностей. Але через певний проміжок часу, навіть після закінчення школи учнем, педагог з радістю побачить позитивний результат шкільного життя — зрілу особистість зі сформованою системою цінностей.

По-п'яте, виховання — це процес довготривалий і безперервний, який супроводжує людину впродовж усього її життя. Виховання — це дорога без кінця. Гельвецій говорив, що все його життя було лише довгим виховним процесом. Відомо, що виховання продовжується й тоді, коли ніхто і ніщо спеціально не організують цей процес, відсутність виховання — це також виховання. Але в дорослої зрілої людини з часом процес виховання переростає в самовиховання, прагнення до самореалізації, саморозвитку, самовдосконалення.

Актуальні проблеми виховання на сучасному етапі розвитку українського суспільства

Розглядаючи специфіку виховної діяльності, треба наголосити, що процесові виховання також властиві певні проблеми, розв'язання яких на тому чи іншому етапі стає прерогативою суспільства. На цьому етапі розвитку українського суспільства виховання має такі проблеми, розв'язання яких потребує першочергових зусиль не тільки з боку школи, а й держави, суспільства, сім'ї, громадськості:

- розвиток моральної самосвідомості молоді;
- реалізація принципу гуманізму;
- формування образу «Я» як системи особистісних цінностей;
- моральне виховання молоді на основі християнських цінностей;
- поєднання освіти, науки, культури і релігії;
- моральне виховання дитини в сім'ї;
- формування духовності й моральності як базових характеристик особистості;
- пропаганда здорового способу життя;
- створення найкращих умов для самопізнання, саморозвитку, самореалізації.

Підтвердженням цьому є матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Формування духовно-моральних цінностей у дітей та молоді» (м. Вінниця, 2004 р.), на якій д. т. н., академік АПН України П. М. Таланчук виступив із доповіддю «Виховання має стати абсолютним гегемоном, а освіта — підкорятися йому» і зазначив: «...у вихованні господарює безлад, котрий можна відобразити як броунівський рух, судорожно-хаотичний шлях, яким іде насправді, знецінивши роль свого виховання, людство. У результаті кількість освічених людей збільшується, але зменшується й інтенсифікуються серед них безкультур'я, бездуховність тощо. Що ж стосується навчання, освіти, накопичення знань, то ми справді бачимо, що тут має місце неперервний, послідовний розвиток.

...Вирощені чудові плоди на освітній ниві людство вперто використовує собі на шкоду і настирливо перетворює їх на причину власної загибелі...

Отже, вихід єдиний: духовно-моральне відродження народу, суспільства через прискорений розвиток виховання та освіти...

Для цього необхідно розв'язати ряд проблем. Перш за все слід змінити пріоритети: виховання мусить стати абсолютним первнем, гегемоном, а освіта, знання, безперечно підкорятися йому.

...Доцільно б було розпочати поєднання справ виховного та навчального процесів у закладах освіти всіх рівнів за рахунок включення предметів виховного процесу безпосередньо у навчальні програми, щоденні розклади уроків, лекцій, семінарських, практичних занять

та їх поєднання з існуючою системою позааудиторних виховних заходів; створення відповідних виховних предметів, підручників, методичного забезпечення; перебудови організаційної структури освіти на основі створення науково-навчально-виховних комплексів у складі: дитсадок — школа — ВНЗ — науково-дослідні інститути, Академія педагогічних наук; організації навчального процесу у вищому навчальному закладі за принципом «учись працюючи», поєднуючи навчання студентів з безперервною в усі навчальні роки практикою або працею за обраним фахом...

при цьому слід особливу увагу звернути на прищеплення молоді навичок ефективного самовиховання та самоосвіти».

Етапи виховного процесу

Знання сутності виховного процесу дає можливість виділити його етапи. На думку В. І. Лозової, Г. В. Троцько, виховання має такі етапи:

1. Формування позитивних мотивів школярів у процесі усвідомлення ними мети діяльності, необхідності залучення до оволодіння загальнолюдськими цінностями.
2. Засвоєння соціального досвіду, знань, необхідних для оволодіння головними сферами життєдіяльності людини, усвідомлення цінностей загальнолюдської і національної культури, їх охорони і примноження.
3. Формування поглядів, переконань, ставлення учнів до норм, правил поведінки, знань, тобто становлення в людини позиції, оцінок, бо засвоєння знань проходить стадію усвідомлення, осмислення, визначення ставлення людини до них.
4. Засвоєння і набуття гуманного досвіду поведінки, участь у суспільно-корисних справах, у здійсненні актів милосердя, турбота про близьких, що дозволяє особистості проявити терпимість, повагу до прав і гідності інших людей, самостійність у прийнятті рішень, виборі засобів саморегуляції поведінки в різних сферах життєдіяльності.
5. Оцінка вихователем і самооцінка вихованцем вчинків, характеру спілкування, подальше проектування бажаної поведінки, оволодіння вихованцем засобами самовдосконалення, корекція діяльності і спілкування.

М. М. Фіцула уявляє процес виховання як послідовність таких етапів:

1. Визначення сукупності рис і властивостей особистості, які слід сформуванню у вихованця, тобто формування ідеалу.
2. Вивчення індивідуальних особливостей вихованця (або колективу), його позитивних рис, недоліків у характері та поведінці, визначення несформованих рис, прогнозування розвитку, планування виховної роботи у поєднанні з активністю самого вихованця.

3. Реалізація програми виховання.
4. Спонування учнів до самостійної роботи з розвитку своєї особистості.

Підходи до організації виховної діяльності

Серед сучасних концептуальних підходів до управління загально-освітнім навчальним закладом, у тому числі до управління виховним процесом та його організації, зазначимо такі: системний, комплексний, особистісно орієнтований, діяльнісний, аксіологічний, культурологічний, акмеологічний, рефлексивний, синергетичний та ін.

В основі *системного підходу* лежить дослідження об'єктів як систем. Він розглядається науковцями як набір правил чи принципів, якими керуються під час пізнання явищ, процесів, об'єктів як систем від окремого до загального, від однозначного до багатозначного, від одновимірного до багатовимірного, від лінійного до нелінійного. Реалізація системного підходу до організації виховання передбачає орієнтацію на виявлення всіх взаємозв'язків і взаємодій у виховній системі з використанням різних видів моделювання та оцінок, формування системного бачення проблем виховання, їх прогнозування. Системний підхід передбачає розгляд цілісного багаторівневого, ієрархічного, взаємозалежного детермінованого відкритого процесу в його постійному розвитку й саморозвитку. Складниками системи виховання є: мета, завдання, принципи виховної діяльності, суб'єкти діяльності та відносини між ними, процес виховання, умови, в яких воно відбувається, управління, що забезпечує інтеграцію складників у цілісну систему і розвиток цієї системи (рис. 1).

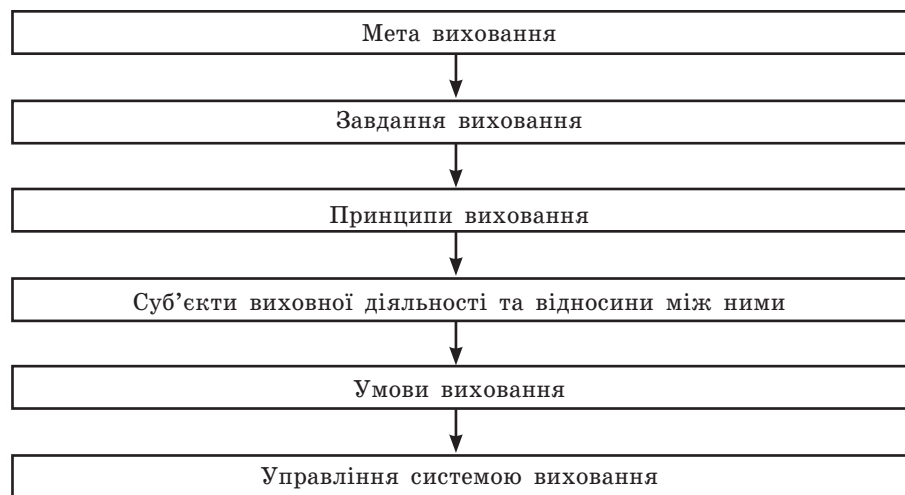

Рис. 1. Системний підхід до виховання

Через *комплексний підхід* втілюється ідея цілісності виховання. *Комплексність* означає єдність цілей, завдань, змісту, методів і форм виховного впливу і взаємодії. Обов'язковими вимогами комплексного підходу є такі:

- комплексний підхід до виховання передбачає спільну діяльність педагога і вихованця, під час якої відбувається одночасний вплив на три боки особистості останнього, а саме: пізнавальний світогляд (формується знання, погляди, переконання), емоційно-вольовий бік (формується почуття, бажання, емоції), дієво-практичний бік (формується вміння, навички, звички). Тому будь-яка справа повинна пройти через голову (ПС), серце (ЕВ), руки (ДП) дитини (рис. 2);
- позитивний результат досягається за умов єдності виховання і самовиховання особистості;
- координація зусиль усіх учасників навчально-виховного процесу;
- комплексний характер виховних творчих справ — цілісний розвиток особистості;
- системний підхід до виховання та управління ним.

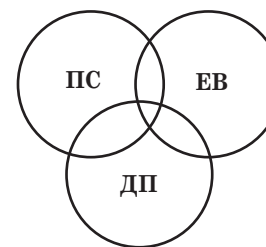

Рис. 2. Комплексний підхід до виховання

З позицій *особистісно орієнтованого підходу* особистість дитини розглядається як мета виховних зусиль педагога. Функції освіти, і виховання в тому числі, полягають у тому, щоб засобами розвитку особистості забезпечити саморозвиток суспільства. Особистісно орієнтоване виховання приймає як зміст особистісного розвитку розвиток тих функцій, які особистість виконує у своїй життєдіяльності: вибору й цілепокладання, рефлексії, формування позитивної «Я»-позиції, прийняття рішень і відповідальності за їх виконання, творчої реалізації в обраній професійній сфері, забезпечення автономності та індивідуальності буття суб'єкта.

Діяльнісний підхід набув великого поширення в педагогіці завдяки тому, що дає змогу ефективно розв'язувати велику кількість завдань навчання, виховання й розвитку тих, хто навчається. Діяльність, властива природі людини, визначається філософами як система взаємодії людини зі світом, що має активний характер

і спрямована на перетворення як зовнішнього середовища, так і самої людини. В діяльності людина розвивається як індивід, у спільній діяльності вона формується як особистість і як суб'єкт діяльності, у діяльності людина реалізується як індивідуальність.

Аксіологічний підхід (ціннісний) дозволяє вчителю педагогічними засобами впливати на своїх вихованців таким чином, щоб їх ціннісні системи відповідали загальнолюдським моральним принципам та відрізнялися водночас достатньою усталеністю та високою гнучкістю. Цінності не можна закласти автоматично у свідомість молоді особи, вони є результатом її власної внутрішньої активності, і правильно організований освітній процес стимулює цю активність, допомагає особі набутти досвіду толерантного ставлення до думок і позицій інших людей.

Культурологічний підхід спрямований на те, щоб людина виховувалася і розвивалася, засвоюючи культурні надбання людства, примножуючи духовну культуру, забезпечуючи єдність поколінь.

Акмеологічний підхід вимагає від педагогів орієнтації навчально-виховного процесу на найвищі морально-духовні досягнення й потенційні можливості дітей; створення умов для досягнення життєвого успіху особистості, розвитку її індивідуальних здібностей, прагнення до постійного самовдосконалення, здійснення нових, соціально значущих задумів.

Рефлексивний підхід дозволяє людині спрямувати свою діяльність на усвідомлення власних дій та їх законів. Рефлексія під час оцінювання діяльності та її результатів перебудовує діяльність, зберігаючи необхідне та усуваючи зайве, додаючи потрібне. Саме рефлексія є механізмом, який дозволяє перейти від нижчого рівня розвитку будь-якого процесу, явища до вищого. Рефлексія інтегрує всі психічні функції для того, щоб забезпечити існування людської діяльності як джерела існування самої людини. Механізм рефлексії починає діяти в той час, коли в людини виникають труднощі в діяльності. Діяльність і рефлексія нерозривно поєднані, зміни в діяльності призводять до змін у рефлексії, і, навпаки, зміни в рефлексії призводять до змін у діяльності.

Синергетичний підхід виходить з того, що нові наукові ідеї, поняття, гіпотези породжуються не тільки новими фактами, а й різноманітними нелінійними зв'язками між теоріями, процесами. Звідси випливає необхідність визнання й забезпечення можливостей оптимального вибору в суб'єктів навчально-виховного процесу — вчителів, учнів, батьків і т. д. Синергетичний підхід дозволяє розглядати управління виховною діяльністю як поліфонічну систему, нелінійний процес виявлення нерозкритих чи недостатньо розгорнутих станів і механізмів розвитку людини, приймати обґрунтовані рішення в умовах нестабільності.

Результативність виховного процесу

Під результатом виховного процесу розуміють, по-перше, ті зміни, які відбулися з учасниками педагогічного процесу та у відносинах між ними, по-друге, результатом процесу виховання є рівень вихованості дитини.

Ефективність виховного процесу — ступінь досягнення запланованого результату у відповідності до витрачених педагогічних зусиль і засобів.

Вихованість — ступінь відповідності розвитку учня вимогам суспільства (Рожков М. І., Байбородова Л. В.).

Вихованість — система ставлень дитини до оточуючого середовища. Таких ставлень можна нарахувати більш ніж 100 (наприклад, ставлення до людей, до справи, до природи і т. д.).

М. М. Фіцула наводить такі *показники рівня вихованості*: зовнішній вигляд, культура поведінки у школі та за її межами, громадська активність, самостійність, сформованість наукового світогляду, національної самосвідомості, ставлення до навчання, інтерес до знань і усвідомлення їх ролі у своєму розвитку, прилучення до національної та світової культури, мистецтва, літератури, фізичне здоров'я, захоплення фізичною культурою і спортом, працелюбність, орієнтованість на майбутню професію.

Згідно з цими показниками М. М. Фіцула виділяє чотири рівні вихованості: дуже низький рівень, низький, середній та високий рівень.

Професор Вільнюського педінституту Б. П. Бітінас виділяє групи вихованості, що характеризують стан направленості, усталеності та активності позицій особистості учнів:

Активна позиція. Нею характеризуються вихованці, які інтеріоризували соціально позитивну систему цінностей, причому своєю поведінкою підтверджують її сталість. Вони активно відстоюють цю систему і намагаються її поширювати в доступному середовищі.

Пасивна позитивна позиція. Вихованці володіють стійкою позитивною позицією, однак не виявляють активності в її реалізації, коли необхідні зусилля щодо ствердження своїх цінностей у сім'ї, класі. Завдання виховання в цьому випадку — спонукання дітей до реалізації своєї позиції.

Нестійка позиція. Ці вихованці — основний об'єкт виховних дій. Направленість їх позицій у цілому позитивна, але їх поведінка нестійка, залежить від ситуації. Це свідчить про недостатню сформованість внутрішніх русійних сил.

Негативна позиція. Такі вихованці — об'єкт перевиховання. Порушення соціально схвалюваних норм поведінки сприймається ними як норма. Їм просто подобається робити погані вчинки.

До методів дослідження рівня вихованості можна віднести спостереження, бесіди, анкетування, опитування, тестування, аналіз матеріалів та шкільної документації, створення педагогічних ситуацій, метод ранжування, соціометрію, метод експертних оцінок тощо.

Ці методи дозволяють виявити знання змісту норм, правил поведінки, особисту оцінку будь-яких явищ, сформованість принципів поведінки; відповідність засвоєних учнями норм їх реальній поведінці; мотиви вчинків.

Для вивчення рівнів вихованості можна запропонувати розробити «Карту вихованості» учня, яку заповнюють експерти (таблиця 1):

Е1 — класний керівник;

Е2 — психолог;

Е3 — учитель-предметник;

Е4 — батьки;

Е5 — учні;

Е6 — керівник гуртка (секції) і т. д.

Оптимальна кількість експертів — 10–12 чол.

Шкала оцінювання:

0 балів — критерій відсутній;

1 бал — критерій виявляється іноді;

2 бали — критерій виявляється в 50 % випадків;

3 бали — критерій виявляється завжди або в більшості випадків.

Таблиця 1

Карта вихованості учня _____

№ з/п	Критерії вихованості (пропонуються вчителем, який ініціював дослідження)	Е1	Е2	Е3	Е4	Е5	Середній бал за критерієм
1	Пізнавальна активність	1	2	2	3	2	2
2	Чесність	2					
3	Працелюбність	2					
4...	Відповідальне ставлення до дорученої справи	1					
20	Національна самосвідомість	2					
	Середній бал кожного експерта	1,6					

Дані, отримані під час дослідження, служать для подальшої роботи (самовиховання учня, самовдосконалення, корекційна робота психолога, вчителя, батьків і т. д.). Середній бал по горизонталі дозволяє дослідити рівень вихованості за кожним критерієм і спрямувати роботу за необхідним напрямом; середній бал по вертикалі дає можливість визначити погляд на учня очима кожного експерта, частково — причини недостатнього рівня вихованості і т. д.

Можна здійснювати дослідження не за бальною системою оцінювання, а за допомогою кольору, наприклад: червоний — критерій завжди виявляється, жовтий — критерій виявляється час від часу, зелений — майже не виявляється і т. д.

Зміст виховання. Педагогіка ціннісних орієнтацій

Під змістом виховання розуміють систему знань, переконань, навичок, якостей і рис особистості, стійких навичок поведінки, якими повинні оволодіти учні у відповідності до поставленої мети і завдань.

Згідно з Національною програмою виховання дітей та учнівської молоді в Україні, сучасний зміст виховання в Україні складають науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, самої себе, праці, природи, мистецтва. Система цінностей і якостей особистості розвивається і виявляється через її власні ставлення. Цей процес передбачає поєднання інтересів особистості — вільного саморозвитку і збереження своєї індивідуальності; суспільства — саморозвиток особистості має здійснюватися на моральній основі; держави, нації — діти мають зростати національно свідомими громадянами, патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце у цивілізованому світі.

Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави виявляється в таких якостях, як патріотизм, національна самосвідомість, правосвідомість, політична культура та культура міжетнічних стосунків. У дошкільному та молодшому шкільному віці важливо формувати здатність дитини пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого угруповання, як учня, жителя міста чи села; виховувати в неї любов до рідного дому, школи, вулиці, своєї країни, її природи, рідного слова, побуту, традицій. У підлітковому віці виховується духовно осмислений, рефлексивний патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод. У старшому шкільному віці пріоритетними рисами ціннісного ставлення до Батьківщини є відповідальність і дієвість. Старшокласники не лише ідентифікують себе з українським народом, але й прагнуть жити в Україні, пов'язати з нею свою долю, служити Вітчизні на шляху її становлення як суверенної і незалежної, демократичної, правової й соціальної держави; працювати на її благо, захищати її; поважати Конституцію України і виконувати норми законів; бережно ставитися до етно-етичної культури народу України; володіти рідною та державною мовою; визнавати пріоритети прав людини, поважати свободу, демократію, справедливість.

Ціннісне ставлення до людей виявляється в моральній активності особистості, прояві чуйності, чесності, правдивості, працелюбності, справедливості, гідності, милосердя, толерантності, совісті, ввічливості, добросовісності, делікатності, тактовності; вмінні працювати з іншими; здатності прощати і просити пробачення, протистояти проявам несправедливості й жорстокості. Показником моральної вихованості виступають єдність моральної свідомості та поведінки, єдність слова і діла, наявність активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

У старшому дошкільному та молодшому шкільному віці дитина оволодіває елементарним умінням та навичками підтримки, збереження міжособистісної злагоди, попередження і мирного розв'язування конфліктів; здатністю брати до уваги думку товаришів і опонентів; учитися орієнтуватися на дорослого як носія суспільних еталонів та морального арбітра.

У підлітковому віці зростає цінність дружби з однолітками, відбувається емансипація від безпосереднього впливу дорослих, розширюється сфера соціального спілкування, засвоюються соціальні цінності, формуються соціальні мотиви поведінки, виникає критичне ставлення як регулятор поведінки.

В юнацькому віці збільшується кількість виконуваних старшокласником соціальних ролей, зростають вимоги до відповідальності за дії та вчинки, формуються мотиви самовизначення, вдосконалюється вміння керуватися свідомо поставленою метою, зростає роль самостійних форм діяльності; формуються ціннісні орієнтації на суспільну активність.

Ціннісне ставлення до себе виступає важливою умовою сформованості в дітей та учнівської молоді активної життєвої позиції і передбачає сформованість в особистості, що зростає, вміння цінувати себе як носія фізичних, духовно-душевних та соціальних сил.

Ціннісне ставлення до свого фізичного «Я» характеризує вміння особистості позитивно оцінювати свою зовнішність, тіло, будову, поставу, розвиток рухових здібностей, фізичну витривалість, високу працездатність, функціональну спроможність, швидке відновлення сил після фізичного навантаження, статево належність, гігієнічні навички, стан власного здоров'я, турботу про безпеку власної життєдіяльності, здоровий спосіб життя, активний відпочинок, вольові риси особистості.

Основними завданнями фізичного виховання дошкільників та молодших учнів є формування в них уявлень про здоров'я, здоровий спосіб життя, руховий режим, корисні звички, особисту гігієну, правильну поставу, загартовування, регулярні заняття фізичними вправами, фізичні навантаження, розвиток фізичних якостей.

Основними завданнями фізичного виховання учнів середнього шкільного віку є формування свідомого ставлення до власного

здоров'я та здорового способу життя, розвиток зібраності, задоволення особистою фізичною підготовленістю, уміння цікаво проводити вільний час; формування високої рухової активності, позитивних звичок.

Основними завданнями фізичного виховання учнів старшого шкільного віку є формування вмінь та навичок зміцнення власного здоров'я, вміння вести здоровий спосіб життя, розвивати свої фізичні якості, попереджувати шкідливі звички, дотримуватися оптимального рухового режиму, повноцінно відпочивати, самостійно займатися фізичними вправами.

Ціннісне ставлення до свого психічного «Я» передбачає виховання в дітей та учнівської молоді культури пізнання власного внутрішнього світу — думок, переживань, станів, намірів, прагнень, цілей, життєвих перспектив, ідеалів, цінностей, ставлень. У дошкільному та молодшому шкільному віці в учнів виховується вміння спостерігати за собою, аналізувати перебіг своїх думок, зіставляти з ними свої вчинки; у старшому шкільному віці актуалізуються виховання самоповаги, звички адекватно оцінювати власні стани, настрої, мрії, плани, стратегії, вміння регулювати їх.

Актуальними завданнями соціального розвитку в дошкільному віці є гармонізація процесів адаптації та первинної соціалізації, формування комунікативних навичок, виховання елементарних форм відповідальної поведінки особистості. У молодшому шкільному віці розвивається рефлексія, формується вміння оцінювати себе як предмет змін. У підлітковому віці інтенсивно розвивається прагнення до самоствердження, з'являється хворобливе переживання неспіху, зростає роль самооцінювання в регуляції поведінки. В юнацькому віці актуалізується потреба у самовизначенні (в тому числі й професійному), оцінюванні своїх здібностей і можливостей; виникає свідоме ставлення до визначення смислу життя та свого місця в ньому.

Ціннісне ставлення до природи формується у процесі екологічного виховання і виявляється в таких ознаках: усвідомлення цінності природи в житті людини, самоцінності природи; почуття особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності за них; здатність особистості гармонійно співіснувати з природою, поводитися компетентно, екологічно безпечно; критична оцінка споживацько-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, загострення екологічної кризи; вміння протистояти проявам такого ставлення доступними способами; активна участь у практичних природоохоронних заходах; здійснення природоохоронної діяльності з власної ініціативи; сильне екологічне просвітництво. Для дошкільного віку характерне практичне ставлення до природи, обумовлене бажанням привласнити

об'єкти природи, які водночас сприймаються як суб'єкти, наділені власним внутрішнім світом. *Учням початкової школи* властиве непрагматичне ставлення до природи. Природні об'єкти сприймаються ними як «значущі інші», вони прагнуть до спілкування з ними. Ставлення до природи *учнів основної школи* характеризується суперечливістю. У *молодшому і середньому підлітковому віці* природа розглядається як об'єкт охорони, а не користі; ступінь психологічної близькості з об'єктами природи вищий, ніж з усіма «значущими іншими». У *старшому підлітковому віці* з'являється установка користі, однак прагматичні установки нерідко поєднуються з природоохоронними мотивами. *Старшокласникам* властиве сприйняття природи як об'єкта; ставлення до неї обумовлене швидше естетичними мотивами, аніж настановами користі. У цьому віці остаточно складається структура ставлення до природи, властива дорослим. Під впливом виховання у старшокласників природа займає вищі позиції в ієрархії цінностей, ніж у дорослих.

Ціннісне ставлення до праці передбачає усвідомлення дітьми та учнівською молоддю соціальної значущості праці, розвинену потребу в трудовій активності, ініціативність, схильність до підприємництва; розуміння економічних законів і проблем суспільства, шляхів їх розв'язання, готовність до творчої діяльності, конкурентоспроможності й самореалізації в умовах ринкових відносин; сформованість працелюбності й мобільності як базових якостей особистості.

Завданнями трудового виховання *дошкільника* є формування елементарних форм цілепокладання, вміння планувати свої дії, долати труднощі на шляху до мети, діяти самостійно та цілеспрямовано, радіти результатам індивідуальної та спільної з іншими діяльності, виявляти працелюбність як базову цінність особистості. До основних виховних завдань *початкової школи* належать: формування в учнів уявлення про важливість праці для суспільства і для них самих, ознайомлення з різними видами праці, світом професій та якостями особистості, необхідними сучасному працівнику; культивування ставлення до навчання як до серйозної праці, що вимагає значних зусиль; оволодіння основами самообслуговування, ручної та художньої праці, навичками роботи на пришкольній ділянці, з благоустрою території класної кімнати, школи, вулиці, тощо. Трудове виховання *учнів основної школи* спрямовується на розвиток свідомого ставлення до праці, знайомство з працею людини в різних галузях економіки; формування вміння працювати в колективі, становлення професійних інтересів, формування реального образу «Я». У *підлітковому віці* формується свідоме ставлення до власних інтересів, здібностей, суспільних цінностей, пов'язаних з вибором професії та свого місця в суспільстві; виховується ставлення до майбутньої професійної діяльності як засобу апробації власних сил, розкриття

своїх можливостей, самореалізації, формування адекватного образу «Я»; систематизуються знання щодо сучасних професій та потреб суспільства. Головними завданнями навчально-виховної роботи з *старшокласниками* є формування в них здатності до усвідомленого вибору майбутньої професії, розвиток загальнотрудова і професійно важливих якостей особистості.

Ціннісне ставлення до мистецтва формується у процесі естетичного виховання і виявляється у відповідній ерудиції, широкому спектрі естетичних почуттів, діях і вчинках, пов'язаних із мистецтвом. Особистість, якій властиве таке ставлення, володіє системою елементарних мистецьких знань, адекватно сприймає художні твори, здатна збагнути і виразити власне ставлення до мистецтва, прагне та вміє здійснювати творчу діяльність у мистецькій сфері.

Використовуючи мистецтво як основний чинник естетичного виховання, педагог урахує вікові особливості дітей: інтерес *дошкільників* до різних видів мистецтва, вміння передавати свої життєві враження художніми образами, диференціювати твори за їх характером; відкритість *учнів початкової школи* до сприймання художніх творів, їхню емоційну мобільність та готовність із насолодою виконувати творчі завдання; концентрацію *підлітків* на пізнанні свого внутрішнього світу, а отже, використанні мистецтва як засобу духовного становлення, що проходить шлях від почуттєвого сприймання до осмислених естетичних дій; усвідомлення *старшокласниками* того факту, що мистецтво безпосередньо пов'язане з життям народу, його культурою.

Існує декілька підходів до визначення змісту виховання.

Класифікація завдань за видами діяльності учнів, тобто за напрямками виховання — моральне, художньо-естетичне, фізичне, правове і т. д.

Класифікація завдань за результатами вихованості дитини.

1. М. Рожков, Л. Байбородова:

- формування гуманістичного світогляду; інтеріоризація загальнолюдських цінностей; формування гуманістичних поглядів та переконань;
- формування потреб і мотивів моральної поведінки;
- створення умов для реалізації мотивів і стимулювання моральної поведінки людини.

2. Є. Бондаревська визначає базові компоненти змісту виховання.

- Інтерналізація дітьми універсальних загальнолюдських цінностей: усвідомлення єдності людського роду і себе як його неповторної частини; збереження сукупного духовного досвіду людства; діалог між різними культурами і народами; повага до людського життя, усвідомлення його недоторканості;

- відповідальність перед майбутніми поколіннями; свобода; братство; рівність; людяність.
- Оволодіння дітьми сферами життєдіяльності сучасної людини, які гуманізують особистість і відносини між людьми: художня і технічна творчість; турбота про здоров'я і житло; охорона природи і середовища; спілкування з батьками і друзями; спільні екскурсії і подорожі; участь у вихованні молодших братів та сестер, надання їм допомоги та щоденної уваги.
  - Освоєння матеріальних і духовних цінностей загальнолюдської і національної культури: художніх, наукових, технічних, моральних шляхом ознайомлення, їх збереження, відродження, вироблення у творчих видах діяльності.
  - Формування досвіду громадянської поведінки: участь у громадянських справах, прояв громадянських почуттів, у тому числі в ситуації ризику, протидія аморальним явищам, відстоювання прав людини.
  - Накопичення досвіду проживання емоційно насичених ситуацій гуманної поведінки: організація дітьми актів милосердя, прояв турботи про близьких та дальніх, терпимості, поваги до прав і свобод інших людей.
  - Оволодіння дітьми ситуаціями реальної відповідальності: прийняття рішень, вільний вибір учинків, способів саморегуляції поведінки в усіх сферах життєдіяльності.
  - Самовиховання і самооцінка: рефлексія з приводу здійснених учинків, проведення самоаналізу, самооцінки, проектування поведінки, оволодіння способами самовдосконалення, психокорекції.
3. О. Вишневський вибудовує «Піраміду цінностей».
- Омельян Вишневський, професор Дрогобицького педагогічного університету, запропонував погляд на зміст виховання як формування ціннісних орієнтацій школярів. Він розробив «Кодекс цінностей».
- Абсолютні вічні цінності: добро, совість, правда, віра, надія, любов, доброта, чесність, справедливість, милосердя тощо.
  - Основні національні цінності: патріотизм, готовність до захисту своєї Батьківщини, почуття національної гідності, історична пам'ять, пошана до державних та національних символів, дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи тощо.
  - Основні громадські цінності: прагнення до соціальної гармонії й справедливості, захист індивідуальних прав і свобод, висока повага до закону, право людини на життя, гідність, безпеку, рівні можливості, право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, толерантне ставлення до інших поглядів, які не суперечать загальноприйнятим нормам тощо.

- Цінності сімейного життя: вірність, довіра, піклування про дітей, піклування про батьків, злагода між членами сім'ї, здоровий спосіб життя, охорона традицій тощо.
- Цінності особистого життя: орієнтація на пріоритет задоволення духовних потреб, внутрішня свобода, воля, мудрість, розум, реалізація власних нахилів, інтересів.

Основою всіх перелічених цінностей є Абсолют Добра (рис. 3):

Рис. 3. Піраміда цінностей О. Вишневського

Критеріями виховної роботи є: ставлення до суспільства, праці, людей, активна життєва позиція, спрямованість особистості учня, її потреби, мотиви, інтереси, ідеали; рівень правомислення і правосвідомості; рівень моральної свідомості і моральної поведінки; рівень громадянської, політичної свідомості, поведінки; ціннісні орієнтації учня; рівень культури, форми й засоби культурного самовияву і самоутвердження; конструктивність або деструктивність поведінкових виявів учня; самовідчуття дитини (соціальне, етичне тощо).

Виховання зрілої особистості зі сформованими морально-духовними якостями є умовою підготовки молоді до успішного розв'язання складних задач життєтворчості.

З огляду на вищезазначене, проблема формування духовно зрілої особистості стає першочерговим завданням психолого-педагогічної науки, а осмислення психологічних утворень, які визначають розвинену особистість, становить один із найбільш гострих запитів практики виховання особистості.

Як вважає Л. Л. Гільова, з'ясування психологічних особливостей образу «Я» старшокласників загальноосвітньої школи в умовах традиційного та особистісно орієнтованого виховання включає вивчення основних сфер особистості:

- мотиваційно-потребнісної сфери: здійснюється за допомогою методик (СМО Д. О. Леонтьєва, опитувальник самоставлення

В. В. Століна, С. Р. Пантілеєва), що допомагають виявити особливості ціннісно-орієнтаційного компоненту образу «Я» та мотивуючий потенціал і функціональний взаємозв'язок параметрів самоставлення особистості;

- когнітивної сфери (проективна методика «Хто я» Мак-Портленда, тест ДМВ Т. Лірі) для аналізу структури ступеня диференціації та когнітивної складності, внутрішньої цілісності і послідовності «Я»;
- емоційно-вольової сфери (за допомогою анкет, що вивчають самооцінку, кольорового тесту ставлення Еткінда, проективної графічної методики «Мій внутрішній світ», модифікована методика Г. Ріда «Картина світу», опитувальника рівня піклування за себе Борімського);
- поведінкового компоненту (методика для вивчення рівня суб'єктивного контролю Роттера).

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Проблема формування особистісних цінностей як самовартісної форми морально-духовної активності є актуальною як для психолого-педагогічної науки, так і для сучасної практики виховання підростаючої особистості.
2. Теоретичний аналіз напрацювань у проблематиці образу «Я» вказує на ряд питань, що потребують невідкладного вивчення процесуальних механізмів цілеспрямованого формування і створення розгорнутої вичерпної теорії присвоєння особистістю суспільної моралі, а також розробки на її основі доцільних виховних технологій.

ЗАКОНОМІРНОСТІ І ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ

Закономірності і структура виховного процесу

Процес виховання має свої *закономірності* — об'єктивно існуючі, повторювані та істотні зв'язки явищ у галузі виховання, реалізація яких сприяє забезпеченню ефективності розвитку особистості. Найважливішими з них, на думку В. І. Лозової, Г. В. Троцько, є такі:

- діяльність та спілкування індивіда — основа виховного процесу, тому що тільки в діяльності та спілкуванні особистість набуває власного досвіду поведінки, відбувається її соціалізація. Чим доцільніше організована діяльність вихованців, чим розумніше будується їх спілкування, тим ефективніше проходить виховний процес;
- людина привласнює соціально-історичний досвід з урахуванням своєрідності, специфіки потреб, мотивів, інтересів, тобто

психічних процесів, функцій особистості. Виховний процес являє собою постійну трансформацію зовнішніх впливів на внутрішні процеси особистості. Тому, чим значніший вплив на свідомість, почуття, волю особистості, чим вищі її активність і самостійність у діяльності й спілкуванні, тим вища результативність виховного процесу.

М. І. Рожков та Л. В. Байбородова визначають такі закономірності процесу виховання:

1. Виховання дитини відбувається тільки на основі активності самої дитини у її взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. При цьому вирішальне значення має гармонізація інтересів суспільства й особистих інтересів учнів під час визначення мети і завдань педагогічного процесу. Будь-яка виховна задача повинна розв'язуватися через ініціювання активності дитини: фізичний розвиток — через фізичні вправи, моральний — через постійну орієнтацію на самопочуття іншої людини, інтелектуальний — через розумову активність. Активність дитини, у свою чергу, істотно залежить від її мотивації. Тому педагог повинен насамперед спиратися на потреби та мотиви дитини і визначати, що є для дитини головним на цей момент.
2. Єдність освіти і виховання. Освіта направлена на формування загальної культури людини. Відбувається розвиток індивіда, який набуває соціального досвіду, формує комплекс необхідних знань, духовних потреб. Отже, освіта і виховання — єдиний процес.
3. Цілісність виховних впливів, яка забезпечується єдністю соціальних настанов і реальних дій педагога, несуперечністю педагогічних вимог, що висуваються перед дитиною всіма суб'єктами виховання. Реалізація цієї закономірності припускає взаємодію соціальних інститутів в організації виховної роботи, направлену на розвиток сутнісних сфер людини, що характеризують спосіб її життєдіяльності, гармонійність індивідуальності, свободу, щастя та її самопочуття.

М. М. Фіцула розкриває такі закономірності виховного процесу:

1. Виховання органічно пов'язане із суспільними потребами й умовами виховання. Значні зміни в житті народу зумовлюють і зміни у виховній системі. Розбудова незалежної України потребує формування в підростаючого покоління національної свідомості, любові до своєї Вітчизни.
2. Людина виховується під впливом найрізноманітніших чинників — виховує все: люди, речі, явища.
3. Результати виховання залежать від виховного впливу на внутрішній світ дитини, її духовність — виховний процес повинен